

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

YUSUF MUSTAFA OĞLU GƏDİKLİ

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZ YUVALARI
(Qədim və müasir türk dillərinin materialları əsasında)**

10.02.01-Azərbaycan dili

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

NAXÇIVAN - 2011

İş Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir

ELMİ RƏHBƏR: AMEA-nın müxbir üzvü, professor
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

**RƏSMİ
OPPONENTLƏR:** -Filologiya elmləri doktoru, professor
Nizami Manaf oğlu Xudiyev

-Filologiya elmləri doktoru
Ramiz Baxşəli oğlu Əsgərov

APARICI TƏŞKİLAT: Azərbaycan Dillər Universiteti
“Azərbaycan dilçiliyi” kafedrası

Müdafiə “ ” iyun 2011-ci il tarixdə saat 11⁰⁰-da Naxçıvan Dövlət Universitetində fəaliyyət göstərən FD.02.121 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

ÜNVAN: AZ 7012, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi,
əsas bina, Böyük Akt zalı

Avtoreferat __ ____ 2011-ci il tarixdə göndərilmişdir.
Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

**FD.02.121 DISSERTASIYA
ŞURASININ ELMİ KATİBİ:** **dos. İ.Z.Cəfərov**

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. İnsanlar arasında ən mühüm anlaşıma vasitəsi olan dil heç bir dövrdə insanın maraq və əlaqə dairəsinin xaricində qalmamışdır. Dil və ya dillər necə meydana gəlmişdir? Başlanğıcda təkmi, yoxsa bir çox dilmi vardı? Əgər tək dil var idisə, sonradan bir çox dilə necə çevrilmişdir? Dillərdəki kəlmələrin mənşəyi nədən ibarətdir? Kök halındakı kəlmələrdən yeni derivatlar necə yaranmışdır? Kəlmələrin mənaları necə təşəkkül tapmışdır? Və sair və ilaxır.

Dilin quruluşu ilə bağlı sualların hər zaman qəti cavabı olmadığı kimi, məsələlərin də hər zaman qəti həlli yoxdur və bu səbəbdən sorular və sorunlar həmişə mövcuddur.

Xülasə, dilin tədqiqi hər vaxt aktuallığını qorumuşdur. Bu səbəblə dillərin necə yarandığı haqda ortaya atdığımız nəzəriyyə və bu nəzəriyyə ilə əlaqəli türk dillərində və bütün dillərdə olduğunu müəyyən etdiyimiz söz yuvaları qanunundan bəhs edən tədqiqatımızın aktuallığı aşkardır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı dilin bilavasitə özü, başda Azərbaycan türkcəsi olmaqla türk dilləridir. Yeri gəldikcə yabançı dillərdən də faydalanılmışdır. Dissertasiyada qədim və müasir türk dillərinə aid otuza yaxın lüğətə, gərək olduğu zaman bir çox yabançı lüğətlərə müraciət olunmuşdur.

Qədim və orta türkcə materiallarından yola çıxaraq dillərin təsadüfən yaranmadığını, bir qanuna görə təşəkkül tapdığını ortaya qoyduq və bu qanuna yuva qanunu adını verdik. Çalışmamızın əsas hədəfi türkcənin və təbiətiylə bütün dillərin təsadüfən deyil, yuva qanunu adını verdiyimiz bu qanuna görə təşəkkül tapdığını isbatlamaqdır. Başda türk dilləri olmaq üzrə bir çox dildə verdiyimiz misallar, dillərin təsadüfi deyil, yuva qanununa görə təşəkkül tapdığını göstərməkdədir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatımızda başlıca bu məqsəd və vəzifələr hədəflənmişdir:

- Dillər necə yaranmışdır? İlk kəlmələr hansılardır?
- Dillər təkmi, yoxsa bir neçə nöqtədənmi çıxmışdır? Nə üçün bir çox dil ailəsi vardır?
- Varlıq, fakt və məfhumlar necə bir məntiqlə adlandırılmışdır?
- Dillər təsadüfənmi, yoxsa bir qanuna görəmi meydana gəlmişdir?
- İlk samitlər və saitlər hansılardır?
- Təməl nədir?
- Yuva nədir?
- Köklər necə təşəkkül tapmışdır?

- Türk dillərində təqribən 150 ildən bəri dartışılmaqda olan l - r-mi yoxsa ş - z səslərini birincildir?

- Bu anadək aparılan etimologiya çalışmalarına təkən verəcək yeni tapıntılar ortaya qoymaq imkan daxilindədir?

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. Dilin necə meydana gəldiyi, köklərin və kəlmələrin törəməsi haqda dünyanın hər yanında yüzrlərlə, minlərlə çalışma aparılmış, çeşidli fikirlər ortaya atılmışdır. Ancaq bunların heç biri bizim üzərində durduğumuz mövzuyla bağlı deyildir. Dissertasiyamız oxunduğu zaman məsələyə tamamən başqa bir nöqtədən yaxınlaşdığımız görülməkdir.

İşin elmi yeniliyi. Dissertasiya demək olar ki, hər baxımdan tamamiylə yeni və orijinaldır. Tədqiqatın elmi yeniliklərini qısa şəkildə belə xülasə edə bilərik:

- Dillərin başlanğıcda bəlli söz qruplarından meydana gəldiyi,

- Dillərin tək nöqtədən çıxmadiğı, lakin eyni, ortaq materialla yarandığı,

- Dillərin təsadüfən deyil, bir qanuna görə təşəkkül tapdığı (ki buna söz yuvaları qanunu və ya sadəcə yuva qanunu deyirik),

- Türkcədə ilk səslərin 7 samit və 8 saitdən ibarət olmaqla cəmi 15 ədəd olduğu, bunların dördünün başda yer alan səslər olduğu,

- Başda yer alan səslərin sonlarına aldıkları bir saitlə yuva əmələ gətirdiyi,

- Yuvaların sonlarına dörd samitdən birini alaraq kök əmələ gətirdiyi,

- Bəsit samitlərin üç səslə kök (CVC) əmələ gətirdiyi (ki bunlara bəsit kök deyirik),

- Cüt samitli səslərin dörd səslə kök (CVCC) əmələ gətirdiyi (ki bunlara qovuşuq kök deyirik).

- Yuvalara bitişən dörd bəsit və dörd cüt samitin 4 kök əmələ gətirdiyi,

- Türkcədəki siqmatizm (şe-ləşmə) və zetasizm (ze-ləşmə) hadisəsinin ilkin deyil, törəmə olduğu,

- Ortaya qoyduğumuz yuva qanununun dillərin doğuşu əsnasında uzun sait, qısa sait, normal sait, digər əslə və ikincil səs problemlərinin açıqlığa qovuşdurulmasına kömək edəcəyi,

- Yuva qanunuyla etimoloji çalışmalarda yeni bir cığır və mərhələ açılacağı, kök etimologiyası yerinə yuva etimologiyası yapılacağı,

- Yuva qanunuyla hansı dillərin hansı dillərlə eyniköklü olduğunun təsbit edilə biləcəyi,

- Dillərin özlüyündən meydana gələn varlıq məntiqiylə adlandırıldığı,

- İlk insanın dünyada passiv bir durumda olduğu, dildə və cümlədə felin məlum növü və felin icbar növünə sonradan keçdiyi,

- İlk insanın təsəvvür edildiyi kimi və sanıldığı qədər ibtidai olmadığı,

- Bütün dillərin eyni materialdan yaranması faktının insanlar arasındakı dostluq və barışa xidmət edəcəyi,

- Coğrafiya, geologiya, botanika (flora), zoologiya (fauna) elmlərinin nəticələrimizdən yararlına biləcəyi göstərilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiyanın nəzəri qisminə qədim və çağdaş türk və dünya dillərinin söz varlığı incələnərək bir çox mühüm nəticə əldə edilmişdir. İşdə ümumiyyətlə, induksiya metodundan istifadə edilmişdir. Başqa sözlə, daha çox təfsilatdan irəliləyərək nəticəyə varma, parçadan bütünə, xüsusidən ümumiyyə getmək metodu tərcih edilmişdir. Təbii ki, yeri gəlincə induksiyanın əksi olan deduksiya, ayrıca müqayisə, istidlal təhlil metodlarına da müraciət edilmişdir.

Yuva örnəklərində isə tarixi və müasir dil materiallarından faydalanılmış, müqayisəli-tarixi metoda (diaxronik və sinxronik) üstünlük verilmişdir

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dilin meydana gəlməsi haqqında ortaya atdığımız fikirlər böyük tətbiqi əhəmiyyətə malikdir. Hər şeydən öncə dillərin meydana gəlişi haqqındakı nəzəriyyə, bundan sonra yeni çalışmalara vəsələ olacaq, imkan və təkan verəcəkdir. Buradan yola çıxılaraq dilin bir çox sahəsində mövcud görüşlər dəyişdiriləcək, yeni tədqiqatlara yol açılacaqdır. Fonologiya, etimologiya, dil ailələrinin təsbiti mövzularında daha əlverişli metodlara, fikirlərə sahib olunacaqdır.

Dil fəlsəfəsi, antropologiya, zoologiya, botanika kimi sahələri açıqladığımız görüş və nəticələrdən faydalana biləcəkdir. Çalışmamız demək olar ki, bir çox elm sahəsində sual və məsələlərin həll edilməsində öncül, aparıcı rol oynayacaqdır.

İşin aprobasiyası. Dissertasiyanın mövzusu 28 dekabr 2008-ci il tarixində Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Şurasında təsdiq edilmiş, tədqiqat əsas etibarilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Müəllif bu xüsusla əlaqədar Azərbaycanda və Türkiyədə 30-dan artıq məqalə çap etmişdir. Eyni zamanda konfranslarda, türkologiya kitablarına yazdığı girişlərdə məsələ haqqında görüşlərini ifadə etmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, qısa nəticələr və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş qisminə** mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektini və predmetini, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, öyrənilmə dərəcəsi, nəzəri-metodoloji əsasları, nəzəri-praktik əhəmiyyəti, aprobeiasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilmişdir.

“Dillərin əmələ gəlməsi” adlı birinci fəsildə dillərin yaranması haqqında görüş və nəzəriyyələrə qısa şəkildə xülasə edilmiş, bununla bağlı müqəddəs kitablardakı ayələr şərh edilmiş, dillərin və dillərdəki leksik vahidlərin əmələ gəlməsinə tətbiq edilən yuva qanununun əsas prinsipləri açıqlanmışdır.

Bu fəslin **“Dillərin mənşəyi haqqında daha öncəki etimoloji çalışmalarıımızın nəticələri”** yarım-fəslində bir-biriylə əlaqəli kab-kaq, öd-ög, bod-**boq*, öd-öğüz, tod-toq kəlmələri arasındakı bağlantılardan yola çıxaraq, uzun araşdırma və düşünmələr sonucu əldə etdiyimiz ub-ud və sub-suq yuvalarından bəhs edilmişdir. Ub-ud sözlərinin hər ikisi “utanma, həya” anlamında olub u+ yuvasından, sub-suq sözlərinin hər ikisi “su” anlamında olub su+ yuvasından törəmişdirlər. u+ yuvasına 1313-1314-cü ildə yazılan Xarəzm türkcəsinə aid *Mu'inü'l-Müriddəki* uqut “ədəb yeri, ut yeri”¹, su+ yuvasına 630-cu ildə buddist həci Hsüan-Tsanq tərəfindən təsbit edilən göytürkcə b'ieng juəđ = binq yul “min bulaq”dakı yul sözünü² əlavə etmək gərəkdir.

“Qanunlarımıza aid terminologiya: Təməl, yuva, yuvadaş, çəyirdək, çəyirdəkdəş, kök, dib söz və sair terminlər” yarım-fəslində təməl, yuva, yuvadaş, çəyirdək, çəyirdəkdəş, bəsit çəyirdək, qovuşuq çəyirdək, kök, bəsit kök, qovuşuq kök, dib söz, bəsit kod samitlər, qovuşuq kod samitlər, lənər samitləri, sonracıl qovuşuq samit, təməlcil samitlər, kökçül samitlər, gövdəcil samitlər, zəmin dil, budaq dil kimi çoxu ilk dəfə tərəfimizdən ortaya qoyulan və izah edilən dil terminləri misallarla açıqlanmışdır.

¹ Recep Toparlı, Mustafa Argunşah. *Mu'inü'l-Mürid*, Ankara: TDK yay., 2008, s. 266.

² L. Ligeti. “Çin yazısı ilə yazılmış barbar glossaları meselesi”, *Dil və Tarih Coğrafiya Fakültesi Dergisi*, No: 3, Eylül 1951, s. 315.

“İnsanların tələffüz etdiyi ilk kod sözlər (kəlmələr)”

yarımfəsəldə kod söz düzəldən iki növ samit səs olduğu, bunların bir qisminin bəsit samitlər olduğu, digərlərinin isə cüt samitlər, (qovuşuq samitlər) olduğu müəyyən edilmişdir.

1. Bəsit samitlər : Bunlar b, d, g, l-dir. Asanlıq olması baxımından bunları badəgül samitləri olaraq adlandırdıq. (badəgül kəlməsinin içində bu samitlərin hamısı vardır).

2. Cüt samitlər (qovuşuq samitlər) : Bunlardır: -lb, -ld, -lg, -ll // -nb, -nd, -ng, -nl // -rb, -rd, -rg, -rl. Asan olması üçün bunları da lenərli badəgül samitləri və ya sadəcə lenərli samitlər olaraq adlandırdıq. Çünki cüt samitlər b, d, g, l səslərinin önündə törəyən l, n, r səsləri ilə yaranır. -lb, -ld, -lg, -ll cüt samitlərinə lebadəgül, -nb, -nd, -ng, -nl cüt samitlərinə nebadəgül, -rb, -rd, -rg, -rl cüt samitlərinə rebadəgül samitləri də deyilir. İlk kod sözlər bəsit və cüt samitlərlə formalaşmışdır. Belə ki:

1. Bəsit samitlərlə (sadəcə o saitiylə yaranan kod sözləri veririk):

Beta təməlinə : *bo-b, *bo-d, *bo-q, *bo-l // Delta təməlinə : *do-b, *do-d, *do-q, *do-l // Qamma təməlinə : *qo-b, *qo-d, *qo-q, *qo-l. // Lambda təməlinə : *lo-b, *lo-d, *lo-q, *lo-l (16 kod söz). Digər saitləri bu qəliblərə tətbiq edin. *ba-b, *də-l, *gi-l kimi.

Bunlar bəsit kod samitlərlə əmələ gətirilən kod sözlərdir. Diqqət edilərsə bu sözlərin bir-birləriylə çarpazlaşdıqları görülür. Tərsinə oxuduğumuz zaman eyni sözləri əldə edərik. Sadəcə *bo-b, *do-d, *qo-q, *lo-l sözləri eyni qalır.

2. Cüt samitlərlə (sadəcə o saitiylə yaranan kod sözləri veririk):

-Beta təməlinə : *bo-lb, *bo-ld, *bo-lq, *bo-ll // *bo-nb, *bo-nd, *bo-nq, *bo-nl // *bo-rb, *bo-rd, *bo-rq, *bo-rl (12 kod söz).

-Delta təməlinə : *do-lb, *do-ld, *do-lq, *do-ll // *do-nb, *do-nd, *do-nq, *do-nl // *do-rb, *do-rd, *do-rq, *do-rl (12 kod söz).

-Qamma təməlinə : *qo-lb, *qo-ld, *qo-lq, *qo-ll // *qo-nb, *qo-nd, *qo-nq, *qo-nl // *qo-rb, *qo-rd, *qo-rq, *qo-rl (12 kod söz).

-Lambda təməlinə : *lo-lb, *lo-ld, *lo-lq, *lo-ll // *lo-nb, *lo-nd, *lo-nq, *lo-nl // *lo-rb, *lo-rd, *lo-rq, *lo-rl (12 kod söz). Digər saitləri bu qəliblərə tətbiq ediniz. *ba-lb, *də-nd, *gi-rg kimi.

“İnsanların tələffüz etdiyi ilk səslər və dilin əmələ gəlməsi”

yarımfəsəldə ilk samitlərin başda b, d, g, l; sonda b, d, g, l və yenə sonda -lb, -ld, -lg, -ll // -nb, -nd, -ng, -nl // -rb, -rd, -rg, -rl cüt samitləri olduğu göstərilmişdir. Cüt samitləri ayırışdırdığımız və mükərrər səsləri çıxardığımız zaman başda və sondakı səslərin b, d, g, l, l, n, r səsləri olduğu anlaşılır. Toplam 7 samitdir. l (fərqli bir l səsidir), -n- və -r- samitləri tək

başlarına deyil, badəgül samitləriylə bərabər, cüt səs halında bulunur: -lb, -ld, -lg, -ll; -nb, -nd, -ng, -nl və -rb, -rd, -rg, -rl. l samiti həm başçıl badəgül, həm kökcül badəgül, həm cüt samitlərdə olan yeqanə səsdür. Yəni l səsi başda, kök sonunda və cüt samitlərdə olmaqla üç funksiya yerinə yetirməkdədir. Hər halda bu səbəbdən l səsi daha başlanğıcda iki ayrı tələffüzə sahib olmuşdur. b, d, g səsləri isə başda və sonda ikişər funksiya ifadə edir.

Türkcədə ilk sait o saittedir deyə düşündüksə də o saitiylə bərabər a, ə, ı, i, ö, u, ü saitlərinin tələffüz edildiyini qəbul etmək lazımdır. Bu təqdirdə ilk tələffüz edilən səslər 7 samit (fərqli l daxil) və 8 sait olmaqla 15-ə çatmaqdadır. Təbii ki, bu səslər türkcə üçün keçərlidir. Deməli, türklərin atalarının tələffüz etdiyi ilk səslər 7 samit və 8 sait olmaq üzrə 15 ədəddir. Başqa dillər üçün bu səslər daha az və ya daha çox ola bilər.

“İnsanın varlıq, fakt və məfhumları adlandırma metodu (yuva qanunu); türk və digər zəmin dillərdə birincil yuvaları yenidən əmələ gətirmə təcrübəsi” yarım-fəsildə insanların varlıq, hadisə və məfhumları təsadüfən adlandırmadığı, bir sistemə, bir qanuna görə adlandırdığı önəmli vurğulanmışdır. İnsanların hər şeyi adlandırdıqları bu qanuna *yuva qanunu* deyirik.

Yuva qanunu budur: öncə adlandırılacaq varlıq, fakt, məfhum müəyyən edilmiş; sonra dörd təməl olan beta, delta, qamma, lambda təməllərinin hər hansı birisinin yanına bir sait qatılmış, beləcə yuva yaranmışdır. Sonra badəgül samitlərindən biri (-b, -d, -g, -l) və ya cüt samitlərdən biri (-lb, -ld, -lg, -ll // -nb, -nd, -ng, -nl // -rb, -rd, -rg, -rl) yuvaya əlavə edilmişdir. Beləcə varlıq, fakt, məfhum badəgül samitləri və ya cüt samitlərdən biri bitişdirilərək 4 çəyirdəklə adlandırılmışdır. Bu hissədə ayrıca yuva qanununa istinadən ilk yuvaları əmələ gətirmə təcrübəsinə gedilmiş, 4 təməl və 8 saiddən hesabladığımız zaman türkcədə 32, uzun və qısa saitlərlə 64 yuvanın olduğu izah edilmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslə **“Azərbaycan dilində söz yuvaları”** adlanır. Bu fəsildə Azərbaycan dilində 165 söz yuvasına yer verilmişdir.

Bu fəsil üç yarım-fəsildən ibarətdir. **“Beta təməlinə söz yuvaları”** başlıqlı yarım-fəsildə Azərbaycan dilində *b-* ön səsiylə başlanan 24 yuva izah edilmişdir.

Onlardan bir neçəsi bunlardır.

1. *ba-d, ba-q (*ba-d, baq) : Zamanın, vaxtın hənzür keçməsiylə bağlı bir yuvadır.

2.1. **ba-d* kökündən, kök sonunda $d > y$ dəyişimiylə gələn əski uyğurcadakı *bayakı* “yuxarıda keçən, bayaqkı”, *Divandakı baya* “az öncə”dir (EUTS 24 ; D 18).

2.2. Azərbaycan türkcəsindəki *bayaq*, *DS-dəki bayaq* və digər çeşidləmələr “bayaq, az öncə, indi” mənasındadır (ADİL 1 182 ; DS 2 576).

3. *ba-q* kökündən gələn noqay türkcəsindəki *baqana* “bayaq, çoxdan deyil”, qaraqalpaq türkcəsindəki *baqanaqı* “bayaqkı”dır (TLÖ 2 112, 146). Sondakı -qı (digər variantı -kı) şəkilçisi aidlik ki-sidir. Bu şəkilçi Orxon abidələrində də mövcuddur.

2. **bə-b*, *bə-l* (*bəb*, *bəl*) : **Körpə ilə, beşiklə, bələməklə əlaqədar bir yuvadır.**

1. *bə-b* kökündən gələn Türkiyə türkcəsindəki *bebe*, *bebek*, Azərbaycan türkcəsindəki *bəbə*, *bəbək* (ADİL 1 233), türkməncə *bəbek*, qırğızca *böbö*k, qazaxca *böpə*, başqırdca *bəpis*, yeni uyğurca *bovak* “bəbək”dir (KTLS 56-57).

4.1. *bə-l* kökündən gələn Qazi Bürhanəddin (1345-1398)-dəki *bilü* “bəbək, çocuq”dur.³ *Bələmək* “bəbəyi bələmək, beşiyə yatırmaq”, *bələk* “bəbə bezi, bəbək yatağı” da buradandır.

4.2. Siqmatizm qanununa görə əmələ gələn *beşik* “bəbəyin yatırılıb yuxladığı əşya”dır. Türkiyə, Azərbaycan, özbək, qırğız türkcələrində *beşik*, yeni uyğurcada *böşük*, tatarca və başqırdcada *bişik*, qazaxcada *bəsik* biçimindədir (KTLS 64-65).

3. **bı-b*, **bı-d* (**bıb*, **bıd*) : **Bir cür ədviyyat ilə əlaqədar bir yuvadır.**

1. **bı-b* kökündən gələn *Divandakı bibli* “qara bibərə bənzəyən, uzun dənəli bir ədviyyat”dır (D 20).

2. **bı-d* kökündən gələn əski uyğurcadakı *bıdbul*, *bıtbul*, *bitmul* “bibər” (EUTS 27), *Divandakı bitmül* “qara bibərə bənzəyən, uzun dənəli bir ədviyyat”dır.⁴

4. **bi-d*, **bi-g* (**bid*, **big*) : **Poladdan düzəldilmiş, sivri uclu və ağaç saplı alətlə əlaqəli bir yuvadır.**

2. **bi-d* kökündən, kök sonunda $d > z$ dəyişməsiylə gələn Azərbaycan və Türkiyə türkcələri, baltarca, qazaxca, qaraqalpaqca *biz*, türkməncə *bız*, qırğızca *miz* yuxarıdakı mənədadır.⁵

³ *Kadı Burhaneddin Divanından Seçmeler*. (haz. Ali Alparslan), Ankara: Kültür Bakanlığı yay., 1977, s. 118.

⁴ Mahmud el-Kâşgarî. *Divânü Lügâti't Türk*, İstanbul: Kocabı yay., 2007, s. 187, 191.

3. *bi-g kökündən gələn çağatayca və özbəkçə *bigiz*, eyni mənədadır.⁶ *Biz* ilə *bigiz* yuvadaş olub tamamilə türkcədir.

5. **bo-d, *bo-q (bod, *bog) : Boy, qəbilə ilə əlaqədar bir yuvadır. Əsil saiti o-dur.**

2. *bo-d* kökündən gələn Orxon abidələrindəki *bod* “boy, qəbilə”, *bodun* “boylar, qəbilələr, xalq”dır. Bugünkü boy “boy, soy, qəbilə, əşirət” buradandır.

3.1. *bo-q kökündən gələn əski uyğurcadakı *buqun* “xalq, əhali, millət”, *kapkara budun bukun* “avam, xalq”dır (EUTS 34). o > u dəyişimi vardır.

3.2. *bo+g* kökündən törəyən əski uyğurcadakı *baq* “3. qəbilə, boy, xalq topluluğunun bir bölümü” (EUTS 20), Bay Bulun yazıtındakı *baq* “birləşik boylar, konfederasiya”dır.⁷ Qədim türk kitabələrində keçən Altı Baq Bodun Uyğur, Bayırku, Ediz, Tonqra, Buku və Apa-İsi boylarıdır; bu boylar 603’dən sonra birləşərək Altı Bağ Bodun adını almışdılar.⁸ Baq, əslində *bo-q sözündən gəlməkdə olub o > a dəyişməsi vardır.

6. **bö-b, *bö-d, bö-g (böb, *böd, bög) : Böbrək orqanı ilə əlaqədar bir yuvadır.**

1. *bö-b* kökündən gələn Türkiyə türkcəsindəki *böbrek* “böyrək”dir. Tuna Bulqar türkcəsində vardı. Kilsə slavyancasına da keçmişdir.

2. *bö-d kökündən, kök sonunda d > y inkişafıyla gələn özbəkçə *büyrək*, yeni uyğurca *börək*, tatarca *böyir*, qırğızca *böyrök*, qazaxca *büyrək*, başqırca *böyör* “böbrək”dir (KTLS 80-81).

3. *bö-g kökündən gələn əski uyğurcadakı *bögrä*, *Divandakı bögür* “böbrək, böğrək”dir (EUTS 33 ; D 22). Azərbaycan türkcəsindəki *böyrək bögrəgdəndir*.

7. ***bu-d, *bu-q, *bu-l (*bud, *buq, bul) : Köşə bucaqla bağlı bir yuvadır.**

2. *bu-d kökündən, kök sonunda d > c > ç dəyişimiylə gələn əski uyğur türkcəsindəki və *Divandakı buçkak* “bucaq, guşə”dir. k düşməsi və ç-nin cingiltili olmasıyla *bucaq* olmuşdur. İlk şəkil **budqaqdır*. Moldova və Suriyadakı Bucaq coğrafiya adları bu kəlmənin bilavasitə özüdür. Rumınca *Bugeac* türkcədən alınmadır.

⁵ Hasan Eren. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: 1999, s. 55

⁶ yenə orada, s. 55.

⁷ Talat Tekin. *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara: 2000, s. 239.

⁸ Əbülfəz Quliyev. *Qədim Türk Onomastikası*, Bakı: ADPU nəş., 2007, s. 75.

3. **bu-q* kökündən gələn *Irq Bitig, Kutadğu Bilig* və *Divandakı bük* “köşə, bucaq”dır (IB 52 ; KBİ 120 ; D 25, Qədim Türk abidələrində *bök* şəklində).

4. **bu-l* kökündən gələn Orxon abidələrindəki, əski və yeni uyğur türkcələrindəki *bulunq* “1. köşə, bucaq, yön, tərəf, cəhət”dir (OY 100 ; EUTS 35 ; KTLS 508-509).

8. ***bü-d, *bü-g (*büd, *büg) : Bütünlük, tamamlıq ilə əlaqədar bir yuvadır.**

2.1. **bü-d* kökündən gələn Türkiyə, Azərbaycan, özbək, qırğız türkcələrindəki *bütün*, türkməncə *bütin*, qazaxca *bütün*, yeni uyğurca *pütün*, tatarca *bötin*, başqırca *bötä, bötön* “tam, bütün, tamam, sağlam”dır (KTLS 88-89).

2.2. Azərbaycandakı *bütöv* “bütün, tam, tamam” iştiaqı (ADİL 1 339), kəlmənin **bütəgi* > *bütəgüdən* gəldiyini göstərir; **bütəgi* büzülmə və dodaqlanmayla *bütöv* olmuşdur. Qrş. qaşaqı > qaşov, qırağı > qırov.

3. **bü-g* kökündən gələn qazax türkcəsindəki *bükil* “hamı, tamam, bütün”dür.

İkinci fəslin “**Delta təməlinə söz yuvaları**” başlıqlı yarım fəslində Azərbaycan dilində delta təməlinə 110 yuvaya yer verilmişdir. Ən məhsuldar təməl bu olub bu yuvaların baş səsləri *d-* olduğu kimi *a, ə, e, ı, i, o, ö, u, ü* və *c, ç, l, n, t, s, ş* və sair səslər də ola bilməkdədir. Onlardan bir neçəsini qısaldaraq veririk:

1. ***da-b, *da-d, *da-q, *da-l (*dab, *dad, *daq, *dal) : Ağı deməklə əlaqəli bir yuvadır.**

1. **da-b* kökündən, başda *d > s* dəyişməsiylə gələn *sabu* Türkiyənin Muş vilayətində “ağı”dır.⁹

2. **da-d* kökündən, başda *d > s* dəyişməsiylə gələn və Radlov lüğətində keçən *sadu sadlamaq* çağatayca “ölüyə ağlamaq, mərsiyə söyləmək”dir.¹⁰

3.1. **da-q* kökündən, başda *d > s* dəyişməsiylə gələn *Divandakı saqu* “ağı”dır. *Divandakı Alp Ər Tunqa Saqusu* məşhurdur.

3.2. Azərbaycan türkcəsindəki *ağlamaq*, türkcə və türkməncədəki *ağlamak* buradandır. Başda *d > y > s*ifir dəyişimi vardır. Sanıla biləcəyi kimi *ağlamaq*, əski uyğurca və çağatayca *yıqlamak*, özbəkə *yiqlämäk*, yeni

⁹ Mehmet Nuri Parmaksız. “Türkiye sahasında ağıt söyleme geleneği ve yas törenleri”, Edebdəğ, No: 5, 2009, s. 25.

¹⁰ Naim Hazım Onat. *Arapçanın Türk Diliyle Kuruluşu*, İstanbul: TDK yay., 1944, c., 1, s. 263.

uyğurca *yiğlimak* ilə bir və eyni deyildir. Türkcədəki *türkü yakmak* da buradandır.

4. **da-l* kökündən gələn və Türkmənistanın quzey bölgələrində işlədilən *talhın aytmak*, tastamam türkcədəki *türkü yakmak* dəyiminin qarşılığıdır.

2. ***də-b, *də-d, *də-l (*dəb, *də-d, *dəl) : Tələsməklə əlaqəli bir yuvadır.**

1. **də-b* kökündən gələn Ana türkcə *eb-* “tələsmək”dir.¹¹ Buradan gələn *ivmek* “tələsmək” *Kutadğu Biligdə* və Yunusda keçər. Anadolu ağızlarındakı *ivedi, ivecen, evetlemek* buradandır.

2.1. **də-d* kökündən gələn *tez, tiz* “çabuk, sürətli”dir. Çox yerdə farsca olduğu yazılan bu söz türkcədir.

2.2. Azərbaycan türkcəsində *tez tələsik* qoşa sözü “çarçabuk, sürətli” mənasındadır (ADİL 4 143).

4.1. **də-l* kökündən gələn Anadolu, Azərbaycan, Kərkük türkcələrindəki *tələsmək* “acələ etmək”, *tələsik* “acələ, acələylə”dir.

4.2. Hal-hazırda Türkiyədə işlədilən *yel yeperek* və ya *yel yeperek* “birdən-birə, sürətlə, acələ” sinonim zərfi bu köklə əlaqəlidir.

3. ***dı-b, *dı-d, *dı-q, *dı-l (*dıb, *did, *dıq, *dıl) : Oxşamaq, sığallamaqla əlaqəli bir yuvadır.**

1. **dı-b* kökündən, başda *d > s* yoluyla gələn *İbni Mühənnadəkı sıbamak* “bulaşdırmaq, sıvamaq”¹², kuman türkcəsindəki *sıpamak* “oxşamaq”dır (CC 166).

2. **dı-d* kökündən, başda *d > s*, kök sonunda *d > y* xəttiylə gələn qazaxcadakı *sıypav*, tatarcadakı *sıypav, sıyraqı* “oxşamaq, sığallamaq”dır (KTLS 656-657).

3. Azərbaycan türkcəsindəki *sığal, sığallamaq* və törəmələri Türkiyə türkcəsindəkiylə eyni anlamdadır. *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğətinin* bu sözü ərəbcə *sayqal ~ séyqələ* bağlaması doğru deyildir (ADİL 4 84).

4. **dı-l* kökündən, başda *d > s* inkişafıyla gələn *İbni Mühənnadəkı sılamak* “əlini sürmək”, kuman türkcəsindəki *sılamak* “oxşamaq”dır (CC 165).

4. ***di-b, *di-d, *di-g, *di-l (*dib, *did, *dig, *dil) : Çisələməklə, xəffif yağış yağmaqla əlaqəli bir yuvadır.**

¹¹ Emine Ceylan. “Ana Türkçede kapalı e ünlüsü”, Türk Dilleri Araştırmaları 1991, s. 164.

¹² *İbni Mühenna Lüğati*. çev. Abdullah Battal Taymas, Ankara: TDK yay., 1988, s. 60.

1. **di-b* kökündən, başda $d > y > c$ dəyişimiylə gələn Orta Anadoludakı *cibidig* “yağışdan çox ıslanma”dır.¹³ Türkməncə *cıbar* “çisək”, *cıbarlamak* “çisələmək”dir.

2. **di-d* kökündən, başda $d > t > ç$ və kök sonunda $d > δ > s$ gəlişimiylə əmələ gələn Osmanlı türkcəsindəki *çise*, *çisek*, *çisendi*, *çisenti* “yağmur səpintisi” (YTS 57), Anadolu və Azərbaycan türkcələrindəki *çisək*, *çiskin* “tutqun havada narın yağış”dır (DS 3 1239-1240 ; ADİL 4 438).

3. **di-g* kökündən, başda $d > t > ç$ və kök sonunda $g > y$ evrimiylə *çiy* sözü yaranmışdır (**di-g > *tig > *çig > çiy*). Sondakı səsin g olduğunu Meninskinin (sözlüyü 1680-ci ildə nəşr olunmuşdur) *çih* şəklini verməsindən qətiləşdiririk.¹⁴ Kök sonundakı g -nin y olmasını *bæg > bəy*, *büğü > büyü* kəlmələrində də görürük.

4. **di-l* kökündən gələn Anadolu və Azərbaycan türkcələrindəki *çiləmək* “1. sıçrantı halında damcı damcı tökmək, səpmək, sıçratmaq 2. az az, seyrək-seyrək yağmaq, səpələmək (yağış haqqında) 3. səpələmək”dır (DS 3 1216 ; ADİL 4 435). Türkməncə *çiləmək* “çisələmək”dir.

5. ***do-b, *do-d, *do-q (*dob, *dod, *doq) : İnek cinsiyə, öküz ilə bağlı bir yuvadır.**

1. **do-b* kökündən, başda $d > y$ dəyişimi, bilavasitə y düşməsi və sonda $b > p$ dəyişimiylə gələn Kaşğaridəki *op* “xırman döymək üçün qoşulan öküzlərin ortasında olan öküz”dür (D 88).

2. **do-d* kökündən, başda $d > y$ dəyişimi, bilaharə y düşməsi ilə gələn əski uyğurcadakı *ud* “sığır, inək, öküz”, Kaşğaridəki *ud*, *uδ*, *öd* “sığır, öküz”dür (EUTS 171 ; D 132).

3.1. **do-q* kökündən, başda $d > y$ dəyişimi və y qeybiylə gələn əski uyğurca və Kaşğaridəki *öküz* “öküz”dür (EUTS 100, D 92).

3.2. Türkcə *öküzün* toxarca *oksodan*, türkcə *dana* ($< *da-nq-aq$)-nın əski Hind dillərindən alındığı kimi fikirlərin ikisi də¹⁵, yanlışdır. *Dana* da, *öküz* də tamamilə türkcədir. Öküzün özbəöz türkcə olduğu türkcədə belə bir yuvanın əmələ gəlməsindən də bəllidir. Kəlmə sadəcə toxarcada olsaydı, o zaman türkcədən toxarcaya keçdiyi ehtimal ediləcəkdi. Fəqət ingiliscəsi *ox*

¹³ İsmail Uçaqçı. *Sungurlu, Yerköy, Delice, Keskin, Kızılırmak Yöresi Derlemeleriyle Orta Anadolu Halk Kültürü*, Ankara: ATO yay., 2003, s. 177.

¹⁴ Andreas Tietze. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, İstanbul - Viyana: Simurg yay., 2002, c. 1., s. 763.

¹⁵ Laszlo Rasonyi. *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., 1971, s. 52.

(oxunuşu *oks*) olduğu və ingilislər Şərqi Türkünstanda yaşamadıqları üçün “öküz toxarcadan alındı” deyilmişdir.

6. *dö-d, *dö-g (*död, *dög) : Zamanla bağlı bir yuvadır.

2.1. **dö-d* kökündən, başda d > y dəyişimi və sonra y qeybiylə gələn Orxon abidələrindəki *öd* “zaman”, *ödüş* “tam gün, 24 saat”dır (OY 100, 108, 113).

2.2. Kaşğaridə keçən *ödlek* “zaman, zamanə, fələk”dir (D 91). Alp Ər Tunqa saqusunda keçir. Yenə Kaşğaridəki *özle* və *öyle*, əski qırpaqcadakı *özle*, *İbni Mühənnad*dakı *öyle* bu kökdəndir (d > z > y dəyişməsi).

3. Türkiyə türkcəsindəki *öğün*, *ögle*, *öğlen*, *öğleyin* sözləri **dö-g* kökündəndir.

7. *du-d, *duq (*dud, *duq) : Yuxu ilə ilintili bir yuvadır.

2. **du-d* kökündən gələn Orxon abidələrindəki *udı*- “uyumaq” (OY 113), əski uyğurcadakı *udıq* “yuxu”dur (EUTS 171). Türkiyə türkcəsindəki *uyku* bu kökdəndir.

3.1. **du-q* kökündən gələn əski uyğurcadakı *uv* “yuxu”dur (EUTS 175). Uv sözünün **du-bdan* gələ biləcəyini də düşündük. Lakin qırğızca və tuvacadakı *ukta*- “yuxlamaq” sözləri məsələyi aydınlaşdırdı (TLÖ 2 177, 214).

3.2. Azərbaycan türkcəsindəki *yuxu*, *yuxulamaq* **du-q* kökündəndir. Beləcə Azərbaycan türkcəsində *yeyə*, *yiyə* (sahib), *yəhər* ilə birlikdə *yuxu* sözündə də başdakı y-nin qorunduğunu görürük.

8. *dü-d, *dü-g (*düd, *düg) : Barmağa taxılan bəzi əşyalarla əlaqəli bir yuvadır.

2. **dü-d* kökündən, başda d > y, ortada d > z xəttiylə gəlişən *üzük* bildiyimiz *üzükdür*. Türkiyədə *yüzük* biçimindədir. Macarcaya *gyűrű* olaraq keçmişdir. Yakutcası *sütükdür*.

3. **dü-g* kökündən, başda d > y inqilabıyla oluşan *yüksük*, dərzilərin barmağa taxdıqları nəsəndir. Azərbaycanda başda y qeybi və kök samitində metatezayla *üskükdür*.

“**Qamma təməlinə söz yuvaları**” yarımfəslində Azərbaycan dilində 31 yuvaya yer verilmişdir. Onlardan bir neçəsini qısaldaraq veririk:

1. *qa-b, *qa-q (*qab, *qaq) : Qapı məfhumuyla bağlı bir yuvadır.

1. **qa-b* kökündən, kök başı və sonunda karlaşmayla gələn əski uyğurcadakı *kapaq*, *kapıq* “qapı” (EUTS 110), *Divandakı kapqa* “böyük qapı, qala qapısı”dır (D 57). Eyni kökdən gələn kuman türkcəsindəki *kabak* “qapı”dır (TLÖ 1 124).

3. *qa-q kökündən, başda və sonda karlaşmayla gələn qazaxcadaki *kakpa* “küçə qapısı”dır. *Kapka* və *kakpa* arasında metateza düşünlə bilirsə də, bu doğru deyildir.

4. *qa-l kökündən gələn qırğızca *kālğa* “qapı”dır (KTLS 434).

2. *gə-b, *gə-d (*gəb, *gəd) : **Bu yuva geyim-keçimlə əlaqəlidir.**

1. *gə-b kökündən gələn kumancadakı *kebelmek* “giyinmək”, *kebelmiş* “giyinmiş, *kepes* “kepka”dır (CC 94, 98).

2. *gə-d kökündən gələn Orxon abidələrindəki *kedimlig* “geyimli, quşamli”dır (OY 105). Əski uyğurcada bir çox törəməsi vardır (EUTS 69). *d > y* dəyişməsi ilə yaranan kumancadakı *keyit* “giysi, paltar”dır (CC 101). Bu gün çox işlədilan *geymək*, *geyim*, *geyəcək*, *geysi* buradandır. Türkiyədə kök saiti *i* şəklindədir.

3. *qı-d, *qı-q (*qıd, *qıq) : **Bağırmaq, çağırmaq, səslənməklə əlaqədar bir yuvadır.**

2. *qı-d kökündən, başda karlaşmayla, kök sonunda *d >> ç* dəyişimiylə gələn kumancadakı *kıçkırmaq* “bağırmaq, çağırmaq, səslənmək”dir (CC 102). Bu fe’l Anadolu və Azərbaycan ağızlarında *qışqırmaq*, özbəkçədə *kıçkırmaq*, tatarçada *kıçkır-u*, başqırdçada *kıskır-ıv* biçimindədir (KTLS 44-45).

3. *qı-q kökündən gələn əski uyğurcadakı *kıqırmaq* “çağırmaq, bağırmaq”, Osmanlı türkcəsindəki *kıqırmaq* “çağırmaq, səslənmək”, *kıqırıcı*, *kıqırdıcı* “çağırıcı, səslənicisi”dir (EUTS 115 ; YTS 136).

4. *gi-b, *gi-d, *gi-g (*gib, *gid, *gig) : **Keçə, yün yayğı ilə əlaqəli bir yuvadır. Əsli saiti i olmalıdır.**

1.1. *gi-b kökündən gələn xakas türkcəsindəki *kibis* “keçə, xalça”dır (TLÖ 2 201).

1.2. Çobanların qullandığı *kəpənək* “keçə örtü” bu kökdəndir. Qazaxca *kəbənək* fikrimizi doğrular (KTLS 466).

2.1. *gi-d kökündən gələn əski uyğurcadakı *kidiz*, *Maytrisimitdəki keyiz*, *kidiz*; *Kutadğu Biligdəki kidiz* “keçə”dir (EUTS 73 ; M 407, 411 ; KBİ 256).

2.2. *gi-d kökündən, kök sonunda *d > c > ç* əvəzlənməsi ilə Türkiyə və Azərbaycan türkcələrindəki *keçə* əmələ gəlmişdir. Bu şəklin əsli *gideg və ya *gidgeg olmalıdır. Sondakı *g* düşmüşdür. Birinci hecadakı *a*, *e* səsi adi bir səs hadisəsi olan *i > a*, *e* dəyişimindən başqa bir şey deyildir və *s*.

5. *qo-b, *qo-q (*qob, *qoq) : **Qovalamaq, təqib etmək, izləməklə əlaqəli bir yuvadır.**

1. **qo-b* kökündən gələn qırğızcadakı *kubal-oo* “qovalamaq, təqib etmək” (KTLS 514-515), qazaxcadakı *kuvala-v* “qovalamaq, təqib etmək”, *kuvalaspak* “qovalamaca”dır.

3. **qo-q* kökündən gələn əski uyğurcadakı *koqlamak ~ kovlamak* “qovalamaq”dır (EUTS 119, 121). Türkiyə türkcəsində *koğalamak, kovalamak*, Azərbaycan türkcəsində *qovalamaq* biçimindədir.

6. gö-d, *gö-g (göd, *gög) : Yemək bişirmə qabları ilə əlaqəli bir yuvadır.

2.1. **gö-d* kökündən gələn *Divandakı ködəç* “istəkan, dəsti”dir; d > z inqilabıyla *közəç ~ közüç* “çölmək” şəkli də mövcuddur (D 72, 74).

2.2. Baraba, küerik ləhcələrində *küäc* şəklindədir. Ortadakı *d*, *y*-ləşmiş, bilaxirə qeyb olmuşdur. Yakutca *küösdür* (TLÖ 2 248).

3. **gö-g* kökündən gələn *DS-dəki göğəç ~ gövəç* “1. içində yemək bişirilən torpaq qab 2. torpaq qabda bişirilən yemək”dir (DS 6 2127, 2167). Türk yazı dilində *güveç* olmuşdur.

7. *qu-b, *gu-l (*qub, *gul) : Sarı rənglə əlaqəli bir yuvadır.

1. **gu-b* kökündən gələn “*Kutadqu Bilig*”dəki *kupa* “qumral”, *Divandakı kuba at* “rəngi qumral (qonur al) ilə sarı arasındakı at”dır (KBİ 291 ; D 74).

4.1. **qu-l* kökündən gələn *Divandakı kula* “qula rəng”dir (D 75). Qula “gövdəsi sarı və ya kirli sarı rəngli at”lara denir.

4.2. Qaraçay-balkarcada *kolan* “alalı bələli, alacalı”dır. Adıgəcəyə *kolen* olaraq keçmişdir. Tatarcada *ala kola* “alaca” anlamındadır (KTLS 13).

8. *gü-nd, *gü-ng (*günd, *güng) : Günəşlə ilgili bir yuvadır.

2.1. **gü-nd* kökündən gələn Orxon yazıtlarındakı *küntüz* “gündüz, gündüzün”dür (OY 107). Çuvaşcası *küntir* (yazılışı кӳнтӳр)-dir. *Gündüz*, zətasizmin z-li şəklidir.

2.2. *Divanda* keçən *kuyaş* “günəş, tünd isti, günəşin şiddətli vurmağı”dır (D 78). *Kuyaş* “günəş” bu anadək *kunyaş ~ künyeş > kuyaş ~ güneş* biçimlərində təsbit edilmişdir.¹⁶ Bu duruma görə *kuyaş* (< *gündel) da bu kökdən qalınlaşaraq gəlmişdir. Burada da siqmatizm vardır. Klauson günəşi bu kökə bağlamışdır. Günəş üçüncü kökdəndir.

3.1. **gü-ng* kökündən gələn Orxon yazıtlarındakı *kün* “gün, gündüz, günəş”dir (OY 107). Çuvaşcası *kun* (yazılışı кун)-dur.

3.2. **gü-ng* kökündən gələn çuvaşca *hível* (ı-nın üzərindəki uzatma

¹⁶ Sir Gerard Clauson. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press, 1972, s. 679 a, 734 a-b.

əslində i-nin üzərindədir) “günəş”dir. Bu kəlmənin ilk şəkli ancaq **güngel* ola bilər. Çuvaşca biçimdəki *v* səsi bizə bunu isbatlayır. Sığmatizm gərəyincə ümumi türkcədə günəş (< *güngeş) olmuşdur. Azərbaycan və Türkiyə türkcələrindəki *günəş* ~ *güneş* buradandır.

Beləcə, dissertasiyada yekun olaraq 165 yuva açıqlanmışdır.

Tədqiqat zamanı əldə edilən ən mühüm nəticələr bunlardır:

- Varlıq, fakt və məfhumlar rəsgələ, təsadüfən deyil, yuva qanunu metoduyla adlandırılmışlardır.

- Dörd başçıl samit olan *b-*, *d-*, *g-*, *l-*; beta, delta, qamma, lambda təməllərini əmələ gətirir. Təməl yuvanın, başqa deyişlə sözün oturduğu zəmindir. Birincil kəlmələr mütləq bunlardan biriylə başlayır.

- Beta, delta, qamma, lambda təməlləri sonlarına hər hansı bir sait alaraq yuva əmələ gətirir. Yuvalar baş səsi samit və ikinci səsi sait olmaq üzrə qətiyyətlə iki səsdən ibarət olur.

- Yuvaların sonuna bitişən badəgül samitləri və lenərli badəgül samitləri kökləri əmələ gətirir. Kök əmələ gətirən bu bəsit və cüt samitlər, cəmi 16 ədəddir (Həman alt abzasdakı samitlər).

- Yuvalara *-b*, *-d*, *-g*, *-l* samitlərinin əlavə edilməsiylə yaranan köklər üç, yuvalara *-lb*, *-ld*, *-lg*, *-ll* // *-nb*, *-nd*, *-ng*, *-nl* // *-rb*, *-rd*, *-rg*, *-rl* cüt samitlərinin əlavə edilməsiylə yaranan köklər dörd səslidir.

- Dillərin başlanğıcında bəsit və qovuşuq olmaq üzrə iki cür kök vardır. Bəsit köklər 3 səsdən; samit+sait+samit (CVC), qovuşuq köklər dörd səsdən samit+sait+cüt samit (CVCC) ibarət olur. Bəsit köklər badəgül samitləriylə, qovuşuq köklər cüt samitlərlə meydana gəlir.

- Bütün dillərdə birincil köklər üç səslə də olsa (CVC), dörd səslə də olsa (CVCC) tək hecalıdır.

- Birincil köklər üç səslə də olsa, dörd səslə də olsa dəqiq olaraq bir samitlə başlar, dəqiq olaraq bir samitlə qurtarır. Başda sait ilə başlayan və sonda sait ilə bitən bir kəlmə varsa, hər iki tərəfdə, yəni başda və sonda bir ərimə, aşınma və ya dəyişmə olduğu qətidir.

- Ən mühüm nəticələrdən biri, dillərin bu kod kəlmələrlə meydana gəldiyi faktıdır:

bo-b, *bo-d*, *bo-q*, *bo-l* // *do-b*, *do-d*, *do-q*, *do-l* // *qo-b*, *qo-d*, *qo-q*, *qo-l* // *lo-b*, *lo-d*, *lo-q*, *lo-l* // *bo-lb*, *bo-ld*, *bo-lq*, *bo-ll* // *bo-nb*, *bo-nd*, *bo-nq*, *bo-nl* // *bo-rb*, *bo-rd*, *bo-rq*, *bo-rl* // *lo-lb*, *lo-ld*, *lo-lq*, *lo-ll*.

Digər saitləri bu qəliblərə tətbiq edin. **ba-b*, **də-l*, **gi-l* kimi.

- Başda *b*, *d*, *g*, *l* kök sonunda *b*, *d*, *g*, *l* və cüt samitlərin önündə yer alan *l*, *n*, *r* səsləri, ilk səslərdir. Cüt samitlər bunlardır: *-lb*, *-ld*, *-lg*, *-ll* // *-nb*, *-nd*, *-ng*, *-nl* // *-rb*, *-rd*, *-rg*, *rl*. Başda və sonda ortaq samitlər *b*, *d*, *g*, *l*, *l*,

n, *r*-dir. Zəmin türkcə üçün 8 sait düşünmək gərəkdir. Çünkü hər saiddən yuva olması bunu göstərir. Bu duruma görə zəmin türkcədə 7 samit və 8 sait olmaqla 15 səs düşünülə bilər.

- Bütün dillərdə *b*, *d*, *g*, *l* səsləri birincildir, kəsinliklə ikincil deyildir, ola bilməz.

- Digər mühüm bir sonuq, dillərin tək nöqtədən çıxmadığı, fəqət bütün dillərin eyni malzəməylə inşa edildiyi sonucudur. Dillərin eyni malzəməylə inşa edildiyi bulğusu dil bilimində, dillərin meydana gəliş metodlarında yeni üfqlər açacaq önəmli bir bulğudur.

- Buluşlarımız nəticəsində türkcənin və öteki dillərin təməlinə olduğu bətilən *əslî uzun sait*, *qısa sait*, *normal sait*, digər əslî və ikincil səs problemləri açıqlığa qovuşacaqdır.

- Bir digər xüsus türkcədəki siqmatizm (şe-ləşmə) və zetasizm (ze-ləşmə) hadisəsinin ilkin deyil, ikincil olduğunun təsbitidir. Artıq bunları müzakirə etmək gərəksiz olacaqdır. Üstəlik siqmatizm sadəcə türkcədə deyil; Hind-Avropa, fin-uqor dillərində, hətta böyük ehtimalla bütün dillərdə mövcuddur.

- Araşdırmamızın ən önəmli nəticələrindən biri də dil ailələrinin təsbitində sağlam bir metod olaraq istifadə edilə biləcəyidir. Təsbit etdiyimiz *qanunlarla* hansı dillərin kökdə buluşduğu asanlıqla bətilənəcəkdir. Təbii, bugünə qədər eyni mənşə birliyinə sahib olduğuna inanılan kimi dil ailələri bu qanunlar uygulandığında yığılacaqdır. Bunlardan biri də Altay dil ailəsidir. Vardığımız nəticəyə görə türkcənin içində olduğu bir Altay dil ailəsi yoxdur. Türkcə başlı başına bir dil ailəsidir, başqa deyişlə özünə xas, müstəqil bir dildir.

- Ortaya qoyduğumuz yuva qanunu metodunun ən önəmli faydalarından biri bu olacaqdır: Hansı kəlmənin hansı dilə aid olduğu böyük ölçüdə təsbit ediləcək, beləcə bəzi dillərə yapılan haqsızlıqların önünə keçiləcəkdir. Özəlliklə sürəklî haqsızlığa məruz qalan türkcənin gerçək yeri müəyyən ediləcəkdir. Çünki bir kəlmənin təməldəşi, yuvadaşı, kökdəşi o kəlmənin hansı dilə aid olduğunu göstərəcək, dillər arasındakı bənzərliklərin mənşə birliyinə mi, təmasa mı, təsadüfə mi bağlı olduğu asanlıqla təsbit ediləcəkdir.

- Yuxarıda verdiyimiz örnəklərdən sonra türkcənin və türkcə vasitəsiylə digər bütün dünya dillərinin şifrəsinin böyük ölçüdə açıldığını, bunun sonucunda türkcənin və digər dillərin etimologiya çalışmaları yeni bir cığır açılacağını qətiyyətlə söyləyə bilərik. Bizim çalışdığımız *gövdə etimologiyası* deyil, təməl, yuva və kök etimologiyasıdır. Şəkilçi etimologiyası ayrı bir çalışmanın mövzudur.

Dissertasiyanın əsas məzmununu müəllifin Azərbaycanda və Türkiyədə nəşr edilmiş aşağıdakı məqalələrində verilmişdir:

1. “Dılmaç ~ yalabaç (yalavaç) denklemi”, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri - 20-26 Eylül 2004, Ankara: TDK yay., 2004, c. 1, s. 1203-1222.

2. “Kuman-Kıpçaklar kimdir”, Folklor və Etnoqrafiya, No: 3, Bakı: 2004, s. 44-67.

3. “Bulqar Türkçesindən Anadoluya kazınan üç kelime: Çağ, kuqar, harani”, Türk Dünyası Araştırmaları, No: 149, İstanbul: 2004, s. 67-90.

4. “Kürk hayvanlarının adlarıyla anılan Türk etnonimlerinin etimolojileri (Ting-ling, Tiele, Teleüt, Töles, Telengit, Telengit, Kil, Kiş, Kemek, Heftalit, Taliş, As, Az, Aors, Wu-sun”, Birinci türkoloji qurultayın 80 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı: 2007, s. 171-212.

5. “Hun Türkçesi üzerine araştırma ve incelemeler 4 : To’u-man, Mo-tu (Mete) ve Mo-ho-tou-lo şahıs adlarının mana ve menşeyi”, Türk Dünyası Araştırmaları, No: 168, İstanbul: 2007, , s. 51-72.

6. “Hun Türkçesi üzerine araştırma ve incelemeler 5 : Hsiung-nu ~ Hun ~ Kun kavim adının köken ve anlamı”, Türk Dünyası Araştırmaları, No: 169, İstanbul: 2007, s. 129-146.

7. “Hun Türkçesi üzerine araştırma ve incelemeler - 7 : Hun Türklerindeki Chü-ch’ü, Yen-chih, Chuan-chü Yen-chih, Hsü-lü Chüan-chü, T’u-ch’i (T’o-k’i, Tuşi) unvanlarının köken ve anlamları”, Türk Dünyası Araştırmaları, No: 174, İstanbul: 2008, s. 207-239.

8. “Karesi ~ Karasi ~ Karası kelimesinin köken ve anlamı”, TDAYB 2005-2, Ankara: 2009, s. 103-107.

9. “Türkçe, Farsça ve diğer dillərdə Tanrı, sahiplik sözlərinin türediyi yuvalar : Efendi, Mevla-na, İdi ~ İye, İge, Çalap ~ Çelebi, Khoda ~ Huda, Koca ~ Hoca, Hudâvend, Hudâvendgâr, Hundkâr, Hünkâr, God, Lord, Xozain şahıs adlarının köken ve anlamı”, Filologiya Məsələləri: No: 11, Bakı: Elm və Təhsil, 2010, s. 150-159.

10. “Eski Türkçədə kelime sonu -ng çift ünsüzü”, Elmi Axtarışlar, No: 6, Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu nəşri, 2010, s. 15-18.

11. “Qədim Türklərdə Ting-ling, Tiele etnotoponimləri: Mənşəyi və mənası”, Elmi Əsərlər (İctimai elmlər seriyası), Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Nəşriyyatı, 2010, No: 2 (34), s. 91-96.

12. “Türkçədə ‘Tanrı, Allah’ adlarının türediyi *de+ ~ *di+ yuvası”, Naxçıvan, AMEA Naxçıvan Bölməsi “Xəbərlər”i, 2011, No: 1, s. 157-163.

QISALTMALAR

ADİL : *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti, 4 c.* Bakı: 1964-1987.

CC : *Codex Cumanicus-un Türkçe Sözlük Dizini - Kuman Lehçesi Sözlüğü*, (tərtib edən: K. Grönbech), Ankara: 1992.

D : *Divanü Lüğət'it Türk Dizini*, Ankara: 1972.

DS : *Derleme Sözlüyü*, Ankara: 1963-1982.

EUTS : A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: 1993.

KBİ : *Kutadgu Bilig III - İndeks*, İstanbul: 1979.

KTLS : *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Ankara: 1991.

LÇvTO : Ş. Süleyman Efendi. *Lüqat-i Çağatayi və Türki-yi Osmani*, İstanbul: 1298 [1880-81].

TLÖ : S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri*, Ankara: 1972.

OY : T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, İstanbul: 2003.

YTS : C. Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: 1983.

Гнезда слов в азербайджанском языке
РЕЗЮМЕ

(на основе материалов древних и современных тюркских языков)

В диссертации нашло отражение закон гнездования слов, существующий в азербайджанском языке, а также в древних и современных тюркских языках.

Диссертация состоит из введения, двух глав, кратких выводов и списка использованной литературы.

Во введении диссертации обосновывается актуальность темы, даются сведения об объекте и предмете исследования, раскрываются цели и задачи, научная новизна, степень изучения, методологические основы исследования, практическая значимость, апробация и структура диссертации.

В первой главе исследована история происхождения языков, объясняются термины, связанные с законом гнездования. Среди этих терминов автор впервые дает объяснение таким терминам, как основа, гнездо, структура, простая структура; корень, простой корень, соединенный корень, главное слово; простые кодовые согласные, ленерные согласные, последующие парные согласные, основообразующие согласные, корнеобразующие согласные; основной язык, вспомогательный язык.

Далее говорится о том, что в тюркских и во всех других языках мира существование, факты и понятия языка не случайны, они определяются на основе закона гнездования.

Закон гнездования основывается на четырех единицах, создающих язык. Это происходит присоединением к уровню бета, дельта, гамма, ламбда одного гласного, а к гласному четырех простых согласных или группы из трех пар согласных. В каждом гнезду находят место простые или парные согласные, составляющие основу слова. Закон гнездования объясняется на примерах, взятых из тюркских и иностранных языков. В первой части второй главы приводятся примеры на 24 гнезда уровня беты. Во второй полуглаве второй главы определяются 110 гнезд уровня дельты. В третьей полуглаве второй главы объясняются 31 гнездо уровня гаммы, нашедших отражение в тюркских языках.

Диссертация завершается краткими выводами и списком использованной литературы.

Word-mine in Azerbaijani Language
(According to the ancient and new Turkic languages)
Abstract

In this research, I examined The Word-mine (*yuva*) Law which standing on the basis of the all languages, and I also stated that this law is effective on the old and new Turkic languages, especially in Azerbaijani language as well.

After an introduction part, my monograph is also consist of two chapters, and then comes brief resolutions and bibliography parts.

In the part of *Introduction*, I provided information about the structure, subject and object of research, goals and objectives, scientific innovation, degree of studying, the theoretical and methodological basis and importance of the research.

In the *First Chapter*, I gave some information about the formation of languages generally and describe some expressions relating to The Word-mine Law. Amongst these terms are the foundation (essence), word-mines, the word that stemmed from same word-mine (*yuvadaş*), core, the word that stemmed from same core (*çayirdəkdəş*), simple core, complex core, root, simple root, the root joint, root word, simple code consonants, twin code consonants, lənər consonants, consonants with lənər, double consonant that makes suffix (*sonracıl*), consonants that make basic word (*təməlcil*), consonants that makes root (*kökçül*), consonants that makes body of the word (*gövdəcil*), the background (main) language and branch language. Some of these terms firstly coined or described by the author of this research.

Later, I stated that in Turkic languages and all the other languages of the world; entity, cases and conceptions are not named by chance but are named by The Word-mine Law.

The Word-mine Law depends on the four main bases, namely the Beta, Delta, Gamma, Lambda bases which are formed the foundation of all languages, adding a vowel one of the four bases and after this additional vowel comes another additional four simple consonants or consonants group, or three twin consonants, and therefore entities, facts and concepts are named. In each word-mine are located four cores that simple or double consonants inserted in. The Word-mine Law has been explained clearly with examples from Turkic languages and other languages as well by the author.

In the first part of the *Second Chapter*, I gave 24 word-mines examples on the base of Beta in the Turkic languages.

The second part of this chapter, I disclosed and gave 110 word-mines of the Turkic languages on the base of Delta.

The third part of the same chapter, I gave 31 word-mines as examples on the Gamma base of the Turkish languages. Therefore, I gave and explained in the final in this research 165 samples of word-mine in the Turkic languages.

My research then continues with the brief resolutions and then ends with a bibliography.

Çapa imzalanıb: 26.05.2011
Formatı: 60/90, 16/1, 1,5 ç/v
Tiraj 100, sifariş № 115

«Qızıl Dağ» mətbəəsində çap olunmuşdur.

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

Юсуф Мустафа оглы Гедикли

Гнезда слов в азербайджанском языке

(на основе материалов древних и
современных тюркских языков)

10.02.01- Азербайджанский язык

АВТОРЕФЕРАТ

Диссертации на соискание ученой степени доктора философии

Нахчыван -2011